

Jawwang

KABABAIHANG
TAGAPAGTANGGOL
NG KORDILYERA

SULAT NG GANTALA PRESS
GUHIT NI NINA MARTINEZ

Karapatang-ari © nina Gantala Press at Nina Martinez. Reserbado ang lahat ng karapatan. Walang bahagi ng komiks na ito ang maaaring gamitin sa anumang paraan nang walang nakasulat na pahintulot mula sa Gantala Press, kay Nina Martinez, at sa Goethe Institut-Indonesien.

Ang *Dawwang: Kababaihang Tagapagtanggol ng Kordilyera* nina Gantala Press at Nina Martinez ay linikha bilang bahagi ng *Movements and Moments - Feminist Generations*, isang inisyatiba ng Goethe Institut. Layunin ng proyekto na palitawin ang katutubong feministang aktibismo at mga lider mula sa Pandaigdigang Timog (Global South) sa pamamagitan ng paglalahad ng kanilang mga buhay sa popular na anyo ng komiks.

Jawwang

KABABAIHANG
TAGAPAGTANGGOL
NG KORDILYERA

SULAT NG GANTALA PRESS
GUHIT NI NINA MARTINEZ

Glosari

Ama Macli-ing — Macli-ing Dulag, pangat ng tribong Butbut at lider ng mga Kalinga sa pakikibaka sa Chico Dam

Apo Kabunyan — Bathala o Diyos sa maraming bahagi ng rehiyong Kordilyera
bodong — kasunduang pangkapayapaan

Bontoc — bayan at kabisera ng Mountain Province, Kordilyera

Cordillera Heroes' Memorial — bantayog sa Tinglayan, Kalinga na itinayo bilang pagkilala kina Macli-ing Dulag, Pedro Dungoc Sr., at Ama Lumbaya Gayudan, mga bayani ng pakikibaka laban sa Chico Dam

dawwang — salita ng mga Naneng para sa “ilog”

Kalinga — isa sa mga probinsya sa Kordilyera na ang pangalan ay nagmula sa salitang Ibanag at Gaddang na tumutukoy sa “mandirigma” (headhunter)

ili — baryo

Innabuyog-GABRIELA — alyansa ng mga organisasyon ng kababaihan sa Kordilyera

kayaw — salitang Kordilyera na nangangahulugang “lumaban” o “makibaka”; tumutukoy din sa paglalakbay upang makidigma (headhunting expedition)

lusay — paghuhubad ng damit/saplot ng nakatatandang kababaihan para ilantad ang kanilang katawan; pinaniniwalaang nagdadala ng kamalasan

PANAMIN — Presidential Assistant on National Minorities, pinamumunuan ni Manuel Elizalde

pangat — pinuno, matatandang namumuno sa ili (village elders)

NPC — National Power Corporation

NPA — Bagong Hukbong Bayan, armadong yunit ng Partido Komunista ng Pilipinas (CPP)

“Bagong presidente” (p. 36) — tumutukoy kay Corazon Aquino, pangulo ng Pilipinas (1986-1992)

“Presidente” (p. 11) — tumutukoy kay Ferdinand Marcos, pangulo ng Pilipinas (1965-1986)

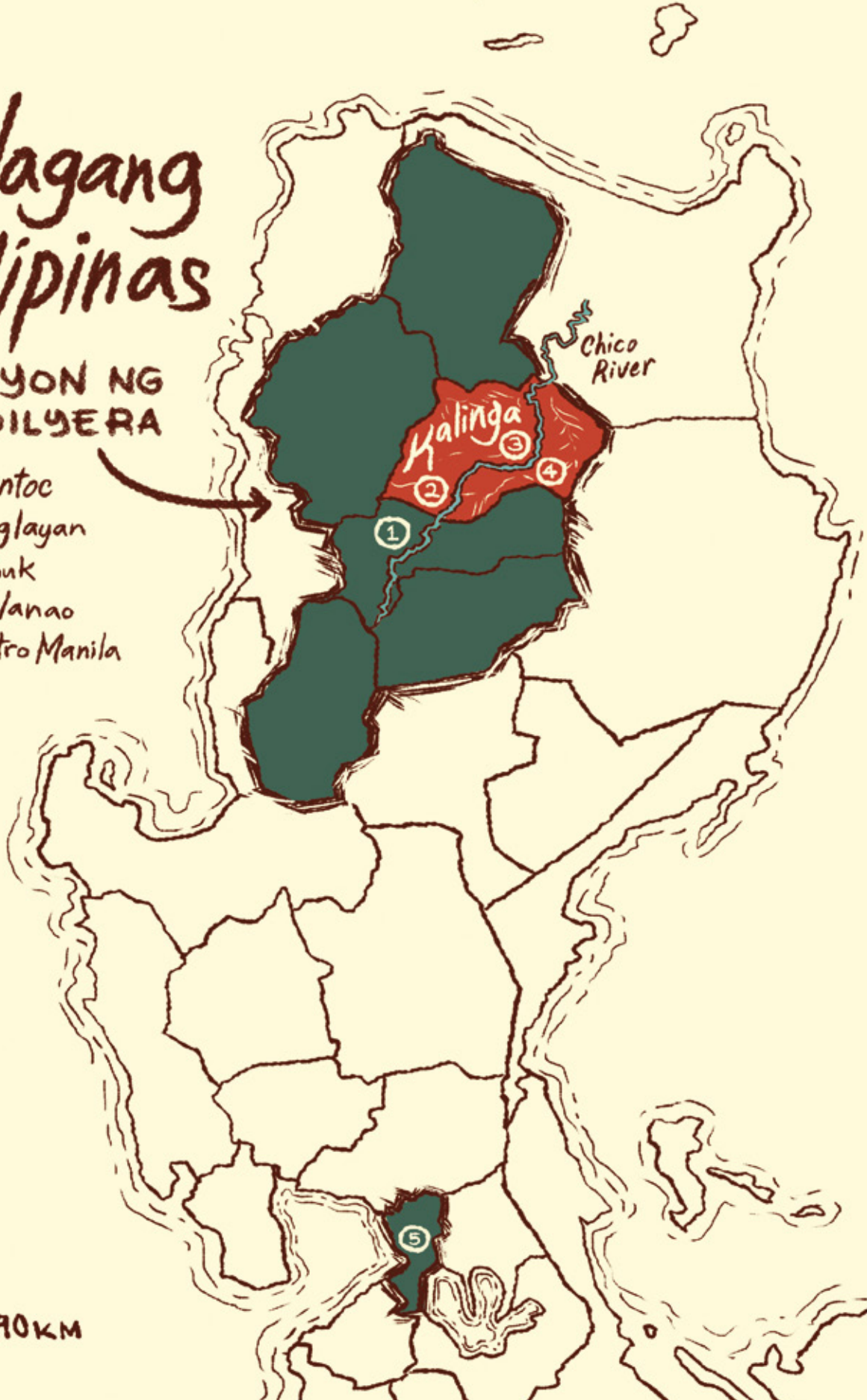
surchachu — sundalo ng gobyerno/militar

Hilagang Pilipinas

REHIYON NG KORDILYERA

- ① Bontoc
- ② Tinglayan
- ③ Tabuk
- ④ Bulanao
- ⑤ Metro Manila

TABUK, KALINGA
25 OKTUBRE 2020

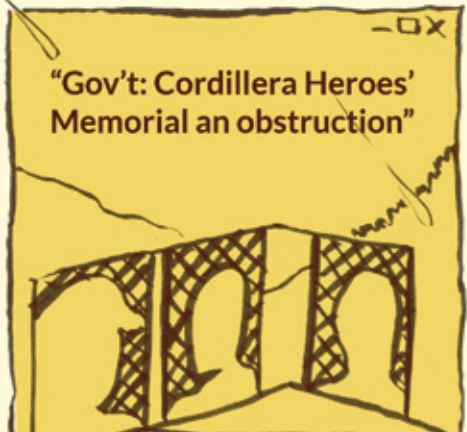

f — □X

Innabuyog
ngayong alas-8 ng gabi

INNABUYOG, nananawagan para sa agarang pagpapalaya ng katutubong aktibistang si Beatrice Belen ng Lubuagan, Kalinga na inaresto kanina ng pinagsamang puwersa ng pulis at militar.

Karapatan naming ipagtanggol ang ili. Hindi namin kailangan ang mga sundalo, 'yang malalaki at mapanirang proyekto!

"Just in: The Philippine gov't now allows 100% foreign ownership in energy projects..."

Terorista ang mga aktibista!"

Mabuti nga sa kanya, komunista kasi siya!

Kumusta, Sierra?
Halika't magkape.

Kumusta si Betty?

Mabuti naman siya, 'Nay.
Inilipat na siya ng selda.
Makikita mo mamaya
pagbisita natin.

'Nay Tining...
nabalitaan niyo ba ang
tungkol sa memorial?

Hindi pa,
ano'ng balita?

Pinatatanggal
po ng gobyerno.

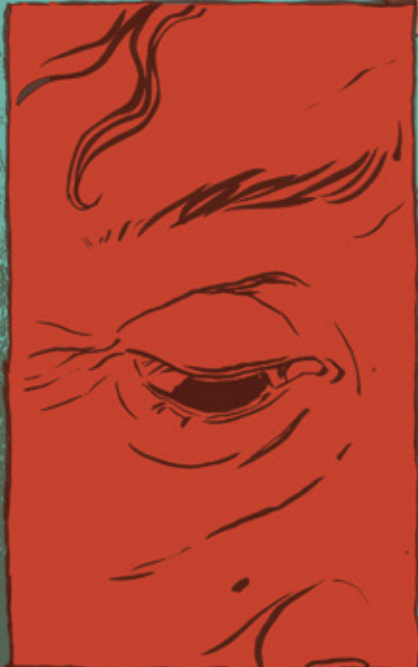

Hinaharangan daw
nito ang highway.

Puwede ba!
Gusto lang nila
tayong patahimikin.

Kailangan nating
maglabas ng pahayag
tungkol dito.

Mga duwag!
Mga walang-galang.

Akala ba nila,
hindi nakikita ni
Apo Kabunyan ang
kalokohan nila?

Bakit papatayin
ulit ang yumao na?

Mahirap bang intindihin
kung paano natin
nakikita ang mundo?

Ang ilog ay buhay,
gaya ng lupang tinubuan.

Ginagawa itong
sagrado ng dugo't
pawis ng mga ninuno...

Tining!

...at binabantayan ng
kanilang mga espiritu.

Alam mo
naman na ang
ating kuwento.

'Nay Tining,
ikuwento mo
ulit sa akin.

KALINGA,
DEKADA '70

Sagrado ang ating lupain.
At dapat pakamahalín.

Sabi ko sa'yo,
tumpak na lokasyon
ito para sa dam.

Doon namin nabatid
ang pinaplano
ng gobyerno.

Babahain ng dam na
'yan ang mga palayan!

Lulunurin n'on
ang ating ili!

Nang humarap ang ating mga pangat,
ito lang ang nasabi ng presidente:

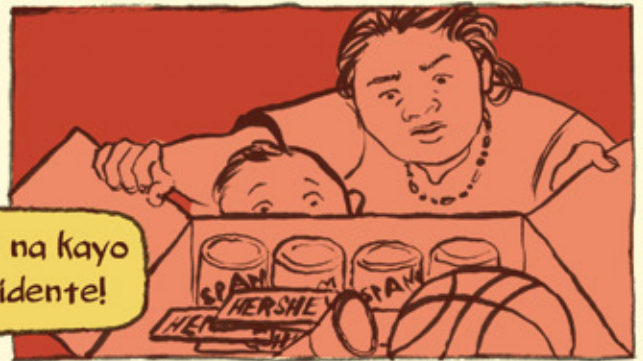
May krisis tayo
sa langis!

Magsakripisyo na lang
kayo para sa bansa!

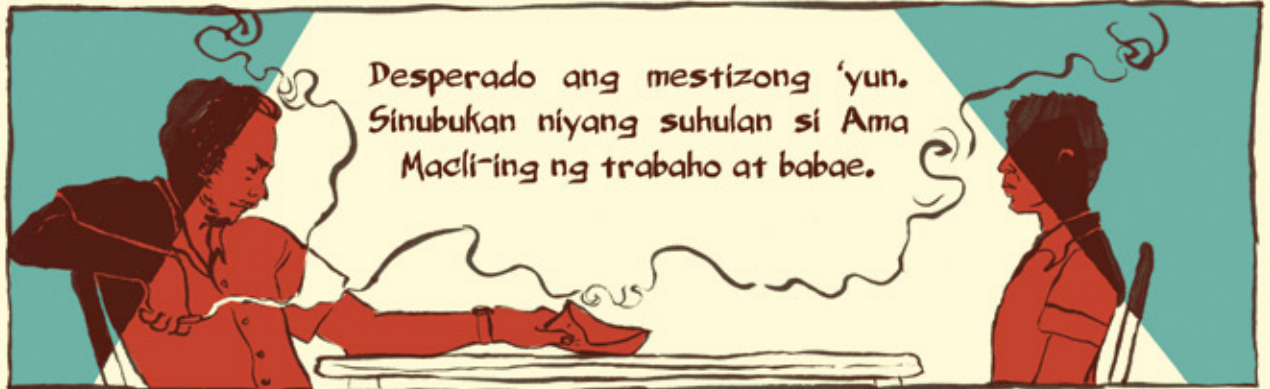

Akala nila ay malilinlang kami
ng pananalita ng mga mestizo...

Sagot ko na kayo
sa presidente!

...o makukuha ang suporta namin kapalit
ang mga walang-kuwentang bagay.

Desperado ang mestizong 'yun.
Sinubukan niyang suhulan si Ama
Macli-ling ng trabaho at babae.

Isa sa dalawa lang
ang maaaring
laman ng sobre:
sulat o pera.

Dahil hindi ako marunong
magbasa at magsulat,
tiyak kong hindi ito sulat.
Kung pera ang laman
nito, para lang ito sa
taong may ipinagbibili.

Wala akong
ipinagbibili.

Sa unang pagkakataon, isinantabi ng mga tribo sa Kordilyera ang kanilang mga hidwaan at nagkaisang harapin ang kaaway.

Kung hindi tayo lalaban at matutuloy ang dam, mamamatay pa rin tayo.

ISA SA MGA
BODONG NOONG
DEKADA '70

Kung lalaban tayo, mamamatay tayo nang may dangal. Kaya hinihimok ko kayo, Kayaw!

Sinumang makikipagtulungan sa NPC ay traydor at dapat parusahan.

Alam mo, kahit ang langgam...

...lumalaban kapag sinira ang kanilang bahay.

Tinawag lamang ang mga taga-Kordilyera na depensahan ang kanilang lupa.

Binoykot namin ang mga pulong ng gobyerno at nagplano ng mga kilos-protesta.

Kahit mag-isa akong dumadalo sa mga pulong, hindi ko naramdamang nag-iisa ako.

28 anyos pa lamang ako no'n.

Maaga akong nabalo nang mamatay ang mister ko sa kolera.

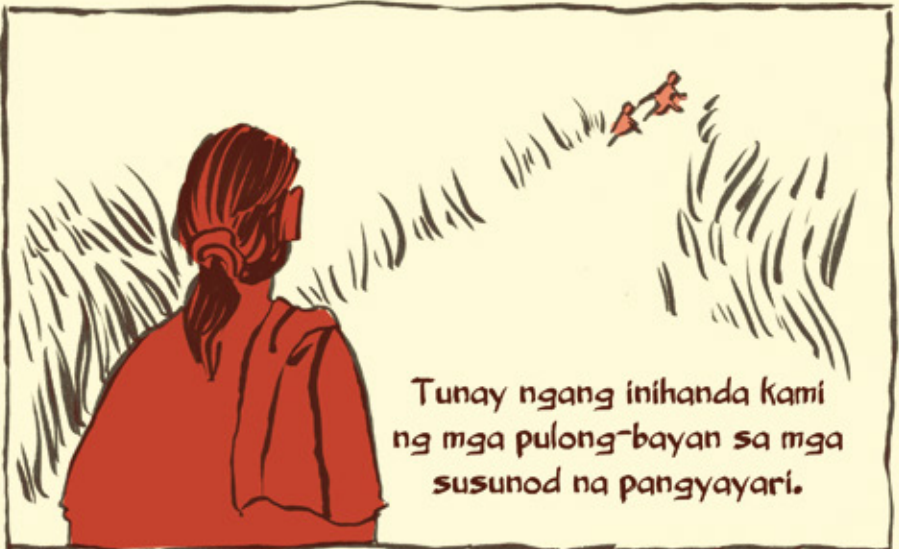

Jerry, bantayan mo ang kapatid mo!

Naitaguyod ko ang aking mga anak sa tulong ng aking mga magulang.

Tunay ngang inihanda kami ng mga pulong-bayan sa mga susunod na pangyayari.

Naaalala mo ba
ang mga kanta tungkol
sa panahong 'yun?

Saan 'tay a malipatan
Panawen ti Chico Dam
Umili nagkaykaysa
Plano ket sinupyat da, ay-ay

KALINGA, 1977

Oy!
Lumayas
kayo!

Ay-ay,
salidum-salidummay

Soldado indeploy da
Nagserbi a kas gwardya

Tapno ipatungpal da

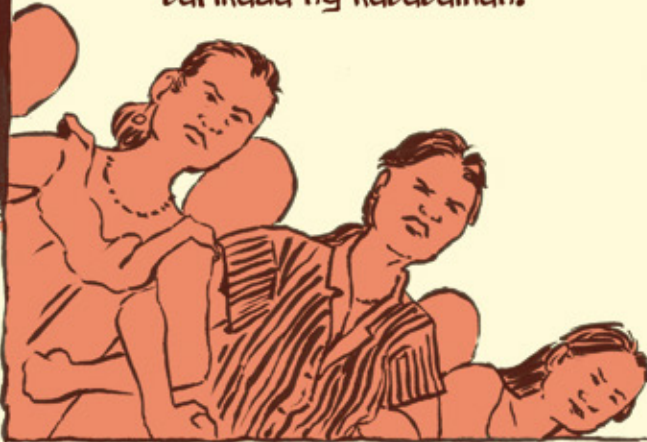
Dam ditoy
Kalinga, ay-ay

Parang mga magnanakaw na ipinuslit ng mga surechachu ang kanilang kampo.

Na para bang hindi sila nakikita ni Apo Kabunyan.

Kinaumagahan, sinalubong sila ng barikada ng kababaihan.

Mga hangal!

Kakailian!
Nandito ang mga surechachu!
Kayaw!

Galit na galit na
hinarap ng mga babae
ang mga sundalo.

Wala sa plano na gagawin ng
mga babae ang mga ito.

Tanging ang pagharap lang
nila ang napagkaisahan.

Napakabilis ng
mga pangyayari.

Diyos ko!

Kami ang mga ina at nakakatanda ninyo!

Paano niyo naaatim na ipahamak kami?

Bakit niyo ito ginagawa?

Huwag kang titingin!

Malas 'yan!

Hindi kami natatakot sa inyo!

Kayaw!

Huwag na huwag niyong itatayo ang mga kampo niyo rito! Ayaw namin ng dam!

Hindi po ba't naghubad din ang mga babae sa Bontoc laban sa mga minahan?

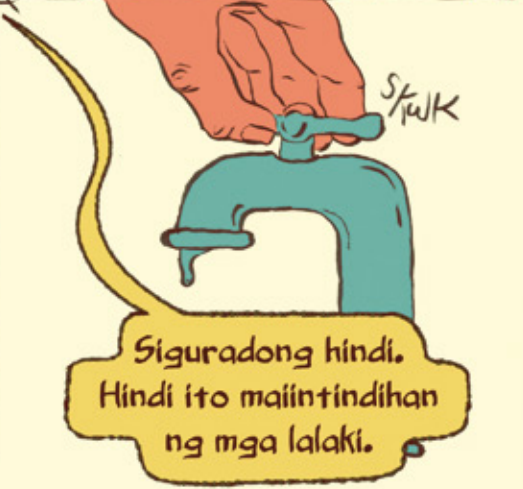
Biglaan din 'yun. Hindi nila plinano.

Tingnan mo ako at nang makita mo kung saan ka nanggaling!

MAINIT, BONTOC
1975

Kung mag-lusay ang mga babae ngayon, uobra kaya?

Siguradong hindi. Hindi ito maiintindihan ng mga lalaki.

Tinuloy namin ang pagbabarikada.
Nagrelyebo ang umili sa pagbabantay sa kampo.

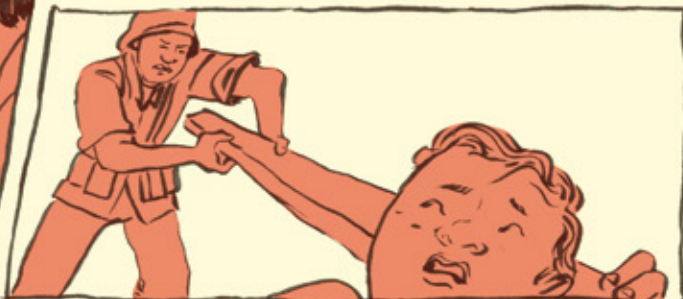
Halos isang buwan kami ro'n.
Nakaantabay din ang mga
lalaki at kabataan.

Kahit mapanganib, itinuloy namin
ang plano. May tungkulin ang
bawat isa.

Malinaw pa ito sa aking
alaala: iitsa ko dapat
ang troso sa ilog.

Hindi ako bumitiw!
Hindi ko 'yun
malilimutan.

A group of children are walking along a dirt path that runs parallel to a large, flowing river. They are carrying bundles of sticks or logs on their backs and heads. The scene is set in a lush, green environment with trees and a bird flying in the sky. The children are dressed in simple, traditional clothing.

Sa pangatlong
engkuwentro, naging
mas mapangahas kami.

Dala ang lahat ng kinalas
namin, magdamag kaming
naglakad papuntang
Camp Duyan sa Bulanao.

Gusto sana naming
makipag-usap sa mga
awtoridad pero walang
nangyari.

Magpatawag tayo
ng "miting" sa mga baryo.

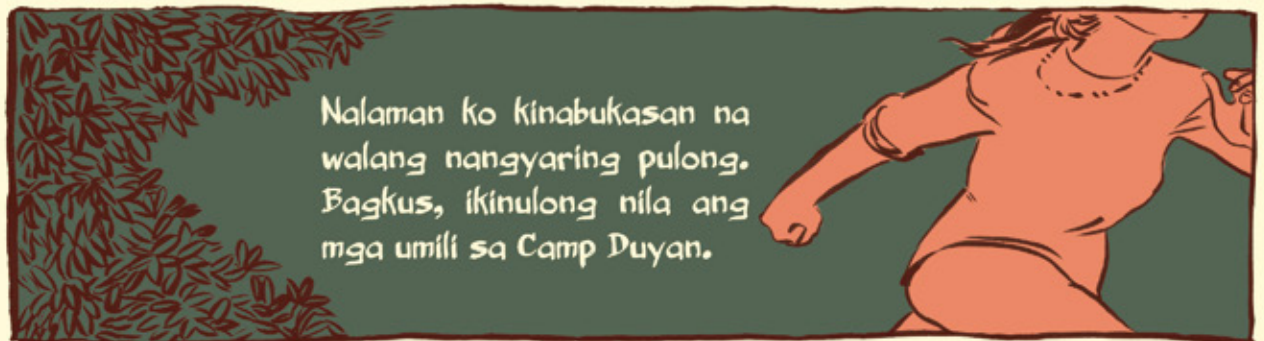
Nang tumigil ang trak,
sinabi ko sa mga sundalo
na naihi ako.

Pero tumakbo ako.

Nalaman ko kinabukasan na
walang nangyaring pulong.
Bagkus, ikinulong nila ang
mga umili sa Camp Duyan.

Lumaban kami.
Nagkagutom-gutom.
Nagkapuyat-puyat.

Gusto mong palayain
namin ang asawa mo?
Kantahan mo
muna kami!

Asawa mo ba
talaga siya?
Kiss mo nga! Kiss!

Parang hindi malubag na
mga espiritu ang mga
surchachu.

Wala lang sa kanila
ang pumatay.

Binaril nila 'yung matandang babae sa Tomiangan
at tinarakan ng dayami ang kanyang aril!

MARSO 1978

May mga pangyayaring
mahirap malimutan.

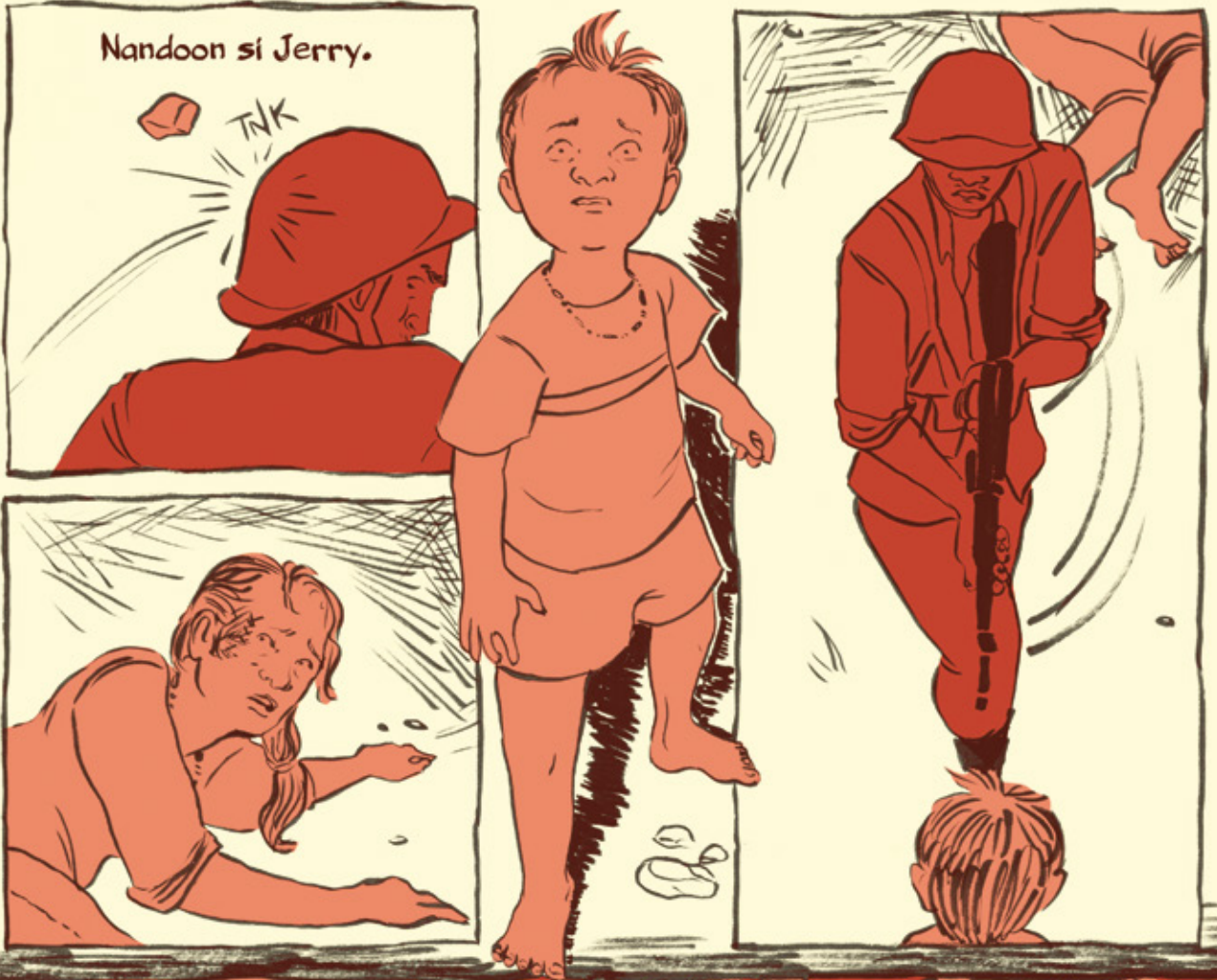
Lumihis kami ng daan pero
nahuli pa rin nila kami.

Nandoon si Jerry.

TNK

Nagsisisigaw ang mga babae. Saka lang natauhan 'yung sundalo.

Hindi ko malilimutan ang araw na 'yun.

Hindi rin malilimutan ng aking anak.

Nakikita ko na kung saan nanggagaling ang paninindigan ni Manong Jerry.

MANILA,
2017

Ikaw na, Sierra. Ako na muna ang hahawak ng banner.

Salamat, Manong Jerry.

Kami ang katutubo ng Kordilyera. Wala kaming ginagawang mali para kami ay ikulong at ituring na kriminal.

Kasalanan bang ipaglaban ang aming lupang ninuno?
Kasalanan bang ipagtanggol ang aming kabuhayan?

1979

Hindi naglaon,
dumating ang hukbong bayan.

Tutulong
kami.

Napagtanto naming sa
armadong pakikibaka
lamang mapapatigil
ang dam.

Natuto kaming gumamit
ng armas dahil ito rin ang
ginagamit laban sa amin.

Tayo ay anak ng
mga mandirigma.

Ang panawagang
mag-arms ay walang iba
kundi panawagan sa
Kayaw.

Sa pagtatapos ng 1979,
nagtipon ang umili sa
isa sa pinakamalalaking
bodong sa kasaysayan.

Napiling tagapagsalita si
Ama Macli-ing.

Nakaugat tayo sa lupaing ito.
Ito ay sagrado.

Ang Kalinga
ay hindi ipinagbibili!
Hinding-hindi
tayo mabibili.
Hindi tayo
aalís dito!

Kayaw!

BUGNAY, TINGLAYAN,
KALINGA
24 ABRIL 1980

Akala ng gobyerno ay
panghihinaan kami ng loob sa
pagpaslang nila kay Ama.

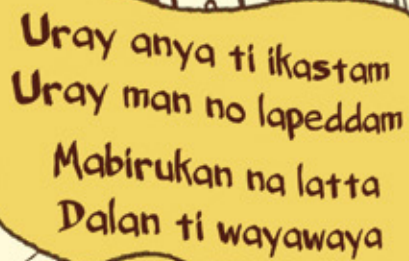

Natatandaan mo ba ang
sinabi ng mga pangat?

"Nagluksa ang bayan,
ngunit hindi ito tumangis."

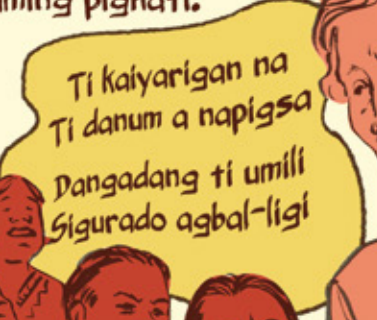
Uray anya ti ikastam
Uray man no lapeddam
Mabirukan na latta
Dalan ti wayaway

Uwuuuway!

Mas masidhi ang aming poot
kaysa sa aming pighati.

Ti kaiyarigan na
Ti danum a napigsa
Dangadang ti umili
Sigurado agbal-ligi

Uwuuuway!

Tumila na'ng ulan.

Tayo na po. Naghihintay na si 'Nang Betty.

'Nay Tining, paano kayo naging kagawad?

Ginigipit na noon ang mga lalaki dahil sa mga engkuwentro ng militar at NPA.

Kaya napagpasyahan na mga babae ang maging opisyal ng barangay.

Ibenta niyo na kasi ang lupa niyo, Tining. Sisiguraduhin naming maililipat kayo sa magandang lugar.

Walang magbebenta ng lupa nila.
Walang magsisilbi sa NPC.
Nagpasya na ang umili.

Hindi sila
sumusuko.

Ano'ng ikinamatay
ng asawa mo?

Bakit hindi ka
mag-asawang muli?

Sino'ng
nagbubungkal
kung nasa
barikada ka?

Paano mo
pinakakain ang
mga anak mo?

Walang-tigil nila akong nililigalig,
katulad ng ginagawa nila
ngayon kina Betty.

Pagkatapos ng matagal
na pakikibaka sa dilim,
sumilip din ang pag-asa.

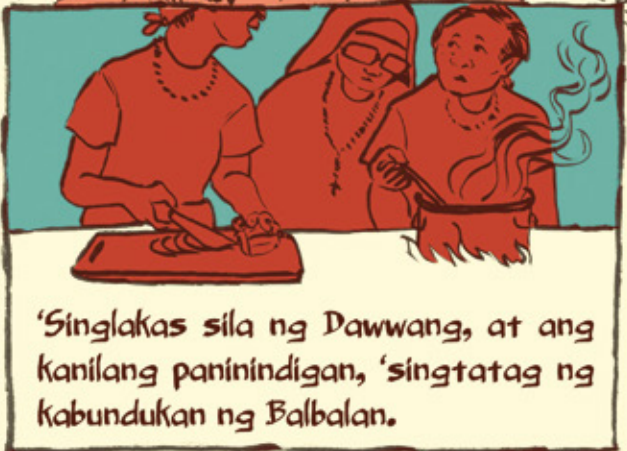
Hindi ka pa ipinanganak
nang mapatalsik si Marcos
noong 1986.

Pero ang laban ng
Kordilyera ay inanak ng
pakikibaka sa Chico Dam.

Nakilala ko
ang ibang
babaeng
karaniwan
tulad ko,
mga
magsasaka,
guro,
kumadrona.

'Singlakas sila ng Dawwang, at ang
kanilang paninindigan, 'singtatag ng
Kabundukan ng Balbalan.

Ang pakikibaka sa minahan at dam, ang laban ng kababaihang magsasaka
at katutubo —

— lahat ay nakaugat sa lupa.

Kasama ako sa mga nagpetisyon sa bagong presidente na kanselahin ang Chico Dam noong 1986.

Sa huli, binawi rin ng World Bank ang pagpopondo sa proyekto.

Pero noong sumunod na taon, ibinukas ng presidente sa mga pribadong korporasyon ang negosyo ng kuryente.

Kaya pala nariyan ang mga proyektong 'yan ngayon.

Minsan, pinanghihinaan ako ng loob, 'Nay Tining.

Ang mga minahan.

Ang hydroelectric project.

Ang geothermal project.

Ang irrigation pump ng mga korporasyong Tsino.

Ang walang-tigil na red-tagging ng gobyerno.

Sandamakmak na problema!

Huwag
tayong susuko.
Tuloy lang tayo
sa ating gawain.

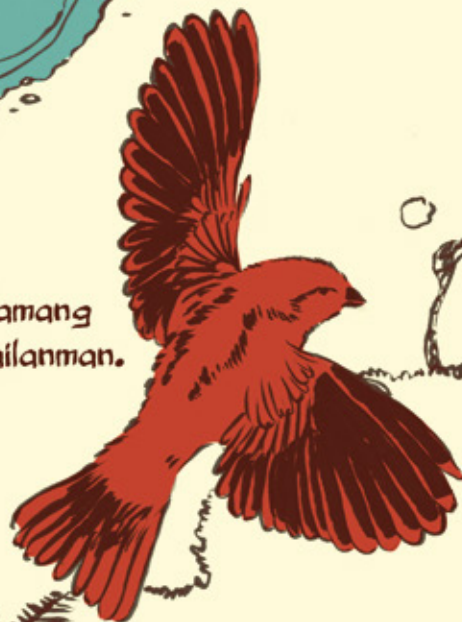
Sa atin nagmumula
ang sariling lakas.
Saksi natin ang daigdig.

Huwag kang mawalan
ng pag-asa, anak.

At naririto kaming
nakatatanda.
Kahit hindi
panghabang-buhay.

Ang lupa lamang
ang magpakailanman.

Epilogue

The shelving of the Chico River Dam project was a landmark victory for the people of Cordillera. The Indigenous people's movement that formed around the opposition to the dams was instrumental in the passage of the Indigenous Peoples Rights Act (IPRA) in 1997, a law that required Free, Prior, and Informed Consent (FPIC) from Indigenous people affected by development projects on their ancestral land.

Despite this legal protection, the people of Cordillera continue to face destructive hydropower and mining projects. In Kalinga, which is known as the "Rice Granary" of the region, rice and fish production have decreased considerably as the earth and waters have been poisoned by toxic chemicals. The proposed Upper Tabuk Dam and the larger Karayan Dam project have caused rifts among the affected Indigenous communities, as developers behind these projects used deceptive tactics to gain support and even allegedly paid voting community members to secure their consent.

Meanwhile, the Chico River Pump Irrigation Project, funded by a 3.6 billion peso loan from the Exim Bank of China, was greenlighted without going through the FPIC process and without a community consultation before the government signed the loan agreement. The Supreme Court has been petitioned to declare the loan unconstitutional and void due to the confidentiality clause that violates the right of the Filipino people to information on foreign loans.

The Chico River Dam struggle gave birth to the Cordillera People's Alliance and other organizations, including women's organizations such as Innabuyog-GABRIELA which, through its new generation of leaders, continue the important task of actively organizing Indigenous communities against development aggression and militarization.

More than a year and a half of countrywide lockdown has seen an upsurge in human rights violations under the Duterte regime. The government has exploited the lockdown as an opportunity to implement its counter-insurgency campaign. Indigenous activists, community organizers, and peasant leaders are continuously red-tagged, illegally arrested, or slain. Lumad schools in Mindanao are forcibly closed or bombed. At the same time, neoliberal policies such as the Rice Liberalization Law and the 100% foreign ownership of geothermal projects are quickly signed into law. The government's militaristic pandemic response, its criminal neglect of the people's health and food security, and unabated corruption despite the worsening socio-economic crisis have demonstrated nothing but its failed leadership.

A people united will not be defeated.

The stealthy removal by the local government of the Cordillera Heroes' Memorial in Tinglayan, Kalinga early in 2021 demonstrates the government's fear of the people's memory of the victory for Chico River. On April 9, the people of Cordillera reinstalled the monument which had taken almost two decades for the community to build.

Innabuyog-Kalinga leader Beatrice "Betty" Belen was released from prison on February 12, 2021 in Tabuk City, Kalinga. The court dismissed the charges of illegal possession of explosives filed against her by the Philippine National Police. Mother Betty has actively led the resistance against Chevron Energy company's geothermal project as well as against human rights violations in her village, and was subjected to harassment and threats. She is only one of the many peasant organizers and activists arrested on fabricated, often non-bailable charges by the combined forces of the police and military in different parts of the country.

Mother Tining continues her work in community organizing with Innabuyog-Kalinga as well as serving as an advisor among the council of elders in the Cordillera region. Well into her 70s, she still grows rice, vegetables, and fruit crops for her family. Her son Jerry is a member of the Timpuyog ti Mannalon ti Kalinga or TMK, a progressive group advocating for farmers' and Indigenous people's rights.

